

ОСОБЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Баташева Н.І., молодший науковий співробітник лабораторії інтенсивної педагогічної корекції

Інститут спеціальної педагогіки НАПН України

У статті висвітлено проблему діагностики емоційної сфери дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. Здійснено теоретичний аналіз наукових досліджень особливостей емоційного розвитку цієї категорії дітей. Проаналізовано основні підходи до діагностики емоційної сфери та розкрито сутність методів дослідження її компонентів у дітей із затримкою психічного розвитку.

Ключові слова: *емоційна сфера, діагностика, затримка психічного розвитку, дошкільний вік, показники стану емоційної сфери.*

В статье освещена проблема диагностики эмоциональной сферы детей дошкольного возраста с задержкой психического развития. Осуществлен теоретический анализ научных исследований особенностей эмоционального развития этой категории детей. Проанализированы основные подходы к диагностике эмоциональной сферы и раскрыта сущность методов исследования ее компонентов.

Ключевые слова: *эмоциональная сфера, диагностика, задержка психического развития, дошкольный возраст, показатели эмоциональной сферы.*

PRESCCHOOLERS WITH MENTAL RETARDATION

In the article the problem of diagnosis of emotional sphere in preschool children with mental retardation. Considered theoretically analysis of scientific research characteristics of emotional development of this category of children. Analyzed of scientific and theoretical approaches to the diagnosis of emotional sphere: psychodynamic approach, activity approach, behavioral approach. In the article reveals the essence of research methods of components of the emotional sphere, and characteristics of their of application to explore of emotional development of preschool children with mental retardation.

***Key words:** emotional sphere, diagnosis, mental retardation, preschool age, indicators of emotional sphere.*

Постановка проблеми. Значну роль у становленні емоційної сфери особистості відіграють соціальні умови, в яких живе і виховується та здобуває практичний досвід дитина. У цьому ключі особливого значення набуває проблема психологічного супроводу соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР), які виховуються у будинках дитини, притулках, інтернатах. Корекційно-розвивальна робота в цих установах спрямована на розвиток емоційної сфери, зокрема оптимізації засобів і методів активного спілкування, психологічної корекції емоційного розвитку. При цьому ефективність такої роботи залежить від результатів комплексної діагностики пізнавального та особистісного розвитку дитини. Тому, проблема психологічної діагностики порушень емоційного розвитку соціально депривованих дошкільників із ЗПР, набуває особливої значущості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження вчених свідчать, що одним з головних факторів адаптації та соціалізації дітей є емоційний розвиток (В.Вілюнас, Л.Виготський, О.Запорожець, Є.Ільїн, О.Кошелева, О.Леонтєв, Я.Неверович та ін.).

Питання емоцій та емоційного розвитку висвітлені у роботах вітчизняних і зарубіжних психологів та педагогів, зокрема, І.Беха, В.Вілюнаса,

О.Запорожця, К.Ізарда, Є.Ільїна, Т.Кириленко, О.Кульчицької, С.Максименко, В.Мясищева та ін. Процес виникнення та генеза емоцій досліджувалися Л.Виготським, Б.Додоновим, С.Рубінштейном, О.Чебикіним та ін.

Дослідження розвитку емоційної сфери в онтогенезі (О.Запорожець, Д.Ельконін, П.Якобсон, Г.Бреслав, О.Ізотова, О.Никифорова та ін.) визначають особливим етапом емоційного онтогенезу дошкільне дитинство, оскільки в цей період формуються найважливіші емоційні новоутворення: переживання стають більш глибокими, усвідомленими, узагальненими, диференційованими, ускладнюється їх предметний зміст (О.Запорожець, Г.Кошелєва, М.Льюїс та ін.), формується стійка система емоційних відносин (В.Мясищев, П.Якобсон та ін.), з'являється емоційна децентрація – здатність до співпереживання іншій людині (Г.Бреслав та ін.), удосконалюється здатність до розпізнавання емоцій (А.Щетиніна та ін.), ускладнюються мовні характеристики переживань (Н.Соловійова), виникає емоційна корекція поведінки (О.Запорожець та ін.).

Особливості емоційної сфери дітей із ЗПР описувалися у зв'язку із вивченням їх загальних клініко-психологічних особливостей, спричинених сповільненим дозрівання емоційно-вольової сфери, а також нейродинамічними і енцефалопатичними розладами, які гальмують темп розвитку пізнавальної діяльності. Виділено та описано варіанти затримки психічного розвитку, специфічні симптоми емоційного недорозвитку, вплив емоційно-вольової недостатності на розвиток пізнавальної діяльності (М.Певзнер, Т.Власова, К.Лебединська та ін.). Аналізуючи особливості емоційного розвитку дітей дошкільного віку із ЗПР, дослідники (Т.Сак, Т.Ілляшенко, Л.Прохоренко, А.Обухівська, Н.Белопольська, Н.Борякова, Н.Дерев'янкіна та ін.) виділяють наступні її характеристики: поверховість і нестійкість емоційних переживань, труднощі сприймання і розуміння емоційних станів людей, труднощі вербалізації своїх емоцій, станів, настроїв порушення самоконтролю в усіх видах діяльності. Усе це призводить до порушень особистісного розвитку, труднощів навчання та виховання, соціальної дезадаптації дітей із ЗПР.

Аналіз наукових досліджень з вивчення особливостей психічного

розвитку дітей із ЗПР свідчить, що психологічні особливості емоційного розвитку соціально депривованих дошкільників із ЗПР досі недостатньо вивчені, актуальною є проблема діагностики особливостей емоційного розвитку цієї категорії дітей, що розглядається важливою передумовою визначення ефективних підходів психокорекційного впливу.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в розкритті особливостей діагностики емоційного розвитку соціально депривованих дошкільників із ЗПР.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку дослідників (О.Ізотова, О.Никифорова) предмет діагностики емоційної сфери визначається її змістом, який може бути диференційований різними критеріями (показниками), відповідно до науково-теоретичних підходів до психодіагностичної діяльності [4].

Представники *діяльнісного підходу* (О.Запорожець, Г.Бреслав, Я.Неверович, Л.Божович) співвідносять поняття емоційної сфери із поняттям емоційного розвитку і розглядають його в контексті формування особистості. Відповідно у цьому ключі діагностичними показниками емоційного розвитку визначено наступні: 1) ситуативні особливості емоційної регуляції (ступінь, характер вираженості, а також адекватність емоційного забарвлення предметних та комунікативних дій); 2) позаситуативні особливості емоційної регуляції (переважаюче емоційне тло, характер емоційних відносин-почуттів на певному віковому етапі); 3) наявність і особливості функціонування емоційних механізмів на кожному віковому етапі ("емоційна синтонія", "емоційна децентрація", "емоційний зсув").

На думку Г.Бреслава на кожному віковому етапі зміст цих показників змінюється відповідно до соціальної ситуації розвитку, основних новоутворень і видів діяльності [2].

Згідно, започаткованого Л.Виготським, структурно-динамічного принципу аналізу особливостей психічного розвитку дитини, слід зазначити, що певна особливість психологічного статусу дитини має вивчатися та

оцінюватися з точки зору як вікового співвіднесення, так і з певною послідовністю розвитку, взаємодією і "гетерохронністю", тобто різночасовістю формування тих чи інших психічних функцій дитини. Це дозволяє фіксувати окремі особливості, відставання чи випереджальні здатності в певній сфері, визначати причини та ситуації їхнього виникнення, оцінювати ієрархію найбільш вірогідних проблем розвитку.

Згідно *психодинамічного підходу*, стосовно інтерпретації емоційної сфери, існують декілька неоднозначних концепцій емоцій, серед яких: емоції представлені у різних конструктивних і деструктивних значеннях, отже, можуть розглядатися з погляду альтернативних діагностичних позицій. Особливості емоційної сфери можуть бути представлені як емоційні/особистісні риси (тривожність, агресивність), патологія емоційної адаптації, афективний компонент цілісної структури особистості та ін. У контексті психодинамічного підходу для діагностики емоційної сфери використовуються специфічні діагностичні засоби – проєктивні тести [4].

Згідно *поведінкового підходу* до діагностики емоційної сфери її головною характеристикою є особливість ситуативного реагування суб'єкта у різних емоціогенних ситуаціях. Цей факт визначає як показники емоційної сфери (ситуативна реактивність, стиль емоційного реагування), так і діагностичні програми (диференційоване спостереження за поведінкою дитини у природніх умовах і у модельованих емоціогенних ситуаціях).

Отже, для об'єктивного уявлення про особливості емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР необхідною є інтеграція показників і діагностичних програм, розроблених згідно різних науково-теоретичних підходів.

Більшість дослідників проблеми емоційної сфери, незалежно від теоретичного спрямування, виділяють три аспекти до цілісного визначення емоцій: переживання відчуття емоції, яке є відносно суб'єктивним (феноменологічний); наявність фізіологічної активації процесів, що відбуваються в нервовій, ендокринній, дихальній та інших системах організму

(нейрофізіологічний); фіксацію виразних комплексів емоцій, що піддаються спостереженню (експресивний).

У контексті нашого дослідження найбільш змістовною є структура емоційної сфери, яка включає в себе чотири компоненти: *експресивний* (сукупність емоційних проявів: експресивних (міміка, пантоміміка), поведінкових і фізіологічних); *перцептивний* (сприймання емоційних станів людини за зовнішніми ознаками); *когнітивний* (узагальнена система знань про емоції, розуміння і визначення їх причин та проявів); *вербальний* (вербалізація емоцій). Згідно визначених компонентів, діагностування розвитку емоційної сфери у дошкільників із ЗПР доцільно проводити шляхом визначення особливостей переживань емоцій різних модальностей та способів їхнього вираження. З метою здійснення якісного аналізу показників емоційної сфери зазначеної категорії дітей, ми визначили їхні основні параметри, спираючись на підхід О.Хомської до розуміння сутності емоцій як складних системних психологічних утворень, зокрема: модальність (якісна характеристика), знак, інтенсивність, тривалість, реактивність (швидкість виникнення або зміни емоції), ступінь усвідомленості, ступінь довільного контролю. Відповідно у якості загальних критеріїв розуміння дітьми емоцій виступають називання емоцій (точність вживання слова), вербальний аналіз (уміння охарактеризувати емоційний стан, виділити експресивні та імпресивні ознаки, причини виникнення емоцій); розпізнавання, прогнозування емоцій; експресивне вираження емоцій [5].

Особливості психологічної діагностики дошкільників із ЗПР полягають у виборі адекватних психодіагностичних засобів, адаптованості стимульних матеріалів, процедури та критеріїв інтерпретації. Діагностика емоційної сфери дітей є парціальною, однак не відрізняється від загальної дитячої психодіагностики і здійснюється основними методами – тестуванням, спостереженням, анкетуванням, опитуванням, бесідою, аналізом продуктів дитячої творчості. Формами психодіагностичної взаємодії можуть бути індивідуальна та групова.

Зазначені вище показники емоційної сфери можна діагностувати за допомогою методу спостереження або спеціальних діагностичних комплексів (спостереження та методики вікової відповідності). Дослідження емоційного переживання ґрунтується переважно на самозвітах (О.Ізотова) [4], що передбачає певний рівень розвитку рефлексії у дитини. Вивчення суб'єктивного переживання емоції дітьми з нормальним розвитком здійснюється переважно методом візуалізації (уявлення емоціогенних ситуацій з подальшим самозвітом). Відповідно, вивчення емоційних переживань дошкільників із ЗПР має низку принципівих відмінностей, адже затримка у розвитку інтелектуальних функцій та низький рівень особистісної рефлексії призводять до недостатнього усвідомлення власного внутрішнього світу, отже застосування самозвітів (опитувальників) для цієї категорії дітей є невалідним методом дослідження емоційної сфери. Розвиток емоційної сфери здійснюється в напрямку диференціації емоцій, тобто збагачення якісної палітри переживань (О.Ізотова, О.Запорожець, Г.Бреслав), відповідно її показником є емоційна ідентифікація.

Отже, для дослідження емоційної сфери дошкільників із ЗПР, на наш погляд, доречним є використання психодіагностичної методики *«Емоційна ідентифікація»* (О.Ізотова), спрямованої на виявлення стану двох компонентів процесу розпізнавання емоцій – сприйняття і розуміння емоційних станів, визначення рівня довільного вираження емоцій різних модальностей (радість, гнів, сум, страх, відраза, огида, заздрість), визначення обсягу емоційного досвіду та емоційних уявлень; виявлення емоційної напруги.

Діагностичними показниками методики виступають: 1) сприйняття експресивних ознак (мімічних); 2) розуміння емоційного змісту; 3) ідентифікація емоцій; 4) вербалізація емоцій; 5) відтворення емоцій (виразність і довільність); 6) актуалізація емоційного досвіду та емоційних уявлень; 7) індивідуальні емоційні особливості (фактор емоційної напруги, форма емоційного реагування, емоційний стиль).

Диференціація результатів за показниками 3, 4, 5 має здійснюватися за

трьома рівнями: низьким, середнім, високим. Диференціація результатів за показниками 6, 7 має здійснюватися за якісними характеристиками. Додатково диференціація результатів за показниками 1, 2 має здійснюватися за типологічною відповідністю сприйняття (довербальний, дифузно-аморфний, дифузно-локальний, аналітичний, синтетичний, аналітико-синтетичний) та розуміння емоцій (неадекватний, ситуативно-конкретний, вербального позначення і опису експресії, тлумачення у формі опису, ґрунтовне тлумачення і вияви емпатії), виділених А.Щетиніною [7].

Констатувальним матеріалом є спеціальні форми протоколу, інтерпретаційним – таблиця диференціації результатів з урахуванням типу допомоги (діагност-карта), якісна інтерпретація показників. Форма проведення – індивідуальна. Процедурою проведення дослідження передбачено надання дитині наступних видів допомоги: орієнтаційної (вербальна орієнтація дитини в особливостях виконання діагностичного завдання, що полягає у дублюванні інструкції, навідних і допоміжних запитаннях); змістовної (вербальному поясненні способів виконання діагностичних завдань, а також на наочному показі); предметно-дієвої (певні спільні дії з дитиною у ході виконання діагностичних завдань). Предметно-дієва допомога констатує низький рівень сформованості вікових показників емоційного розвитку, наявність емоційних недоліків і порушень.

Вікові показники емоційного розвитку дітей від 4 до 7 років (сприймання експресії, розуміння емоції, ідентифікація емоцій) диференціюються за трьома рівнями розвитку: високий – дитина адекватно впізнає і вербалізує емоційний стан за експресивним комплексом (фотографією) 6 модальностей; середній – адекватність впізнання і вербалізації емоційного стану за експресивним комплексом (фотографією) 4-6 модальностей з використанням одного виду допомоги (змістовної); низький – труднощі упізнання і вербалізації емоційного стану за експресивним комплексом (фотоеталоном) усіх модальностей з використанням двох видів допомоги (змістовної, предметно-дієвої).

Індивідуальні показники емоційного розвитку інтерпретуються в

контексті якісних характеристик (емоційний досвід, об'єм емоційного досвіду, фактор емоційної напруги, структура емоційних уявлень, емоційний стиль).

З метою дослідження вербального компоненту емоційної сфери соціально депривованих дітей дошкільного віку із ЗПР, а також визначення рівня усвідомлення дітьми власних емоційних переживань, ми проводили *бесіду* (Т.Даниліна, В.Зедгенідзе, Н.Стьопіна, модифікація І.Кареліної). Під час проведення дослідження у різновіковій групі до 7 років, важливою умовою є скорочення модального ряду. Так, для дітей 4-5 років (середній дошкільний вік), доречними є запитання про переживання задоволення, незадоволення, радості, смутку, страху, злості. У бесіді з дітьми 5-7 років доречними є додаткові запитання про ситуації виникнення здивування, образи, сорому. Показниками бесіди є наступні: адекватне виділення дитиною ситуацій, об'єктів, дій, що викликають переживання за усіма модальностями; наявність у словнику назв емоцій. У ході бесіди важливо фіксувати дані про емоційні реакції дитини під час відповідей на запитання.

Враховуючи, що емоційне самопочуття визначає емоційну поведінку дітей у групі, доречним є використання методу *спостереження* (Т.Даниліна, В.Зедгенідзе, модифікація І.Кареліної). Одиницями спостереження визначені наступні: тип діяльності: діяльність у режимні моменти, організована діяльність (навчальна, розважальна), неорганізована діяльність (вільна гра); поведінка дитини під час спілкування з дорослими і однолітками, індивідуальна поведінка; експресивні реакції: міміка, пантоміміка, мовлення, звукові та мовленнєві засоби експресії, поведінкові дії; діапазон емоційних переживань, ситуацій виникнення: образа, спокій, радість, злість, страх, сум, подив; наявність неадекватних емоційних реакцій за силою і знаком; переважаюче емоційне тло настрою.

Емоції відіграють важливу роль у соціалізації особистості. О.Кононко зазначає, що за допомогою емоцій, які дитина відчуває до інших, вона орієнтує свою соціальну поведінку. Емоції відіграють важливу роль у пристосуванні дошкільника до навколишнього середовища, управляють і допомагають

удосконалюватись у цьому вмінні, а також у вмінні орієнтуватися [6]. На думку Т.Даниліної, формування емоційних рис індивіда залежить від його соціального оточення, від того соціального досвіду, який він накопичив у дитинстві. [3] П.Анохін зазначає, що емоції дитини соціально детерміновані, вони як і вчинки людини, обумовлюються нормами моралі, тому вищі форми емоцій виникають на основі соціальних (моральних) потреб і духовних [1].

Таким чином, дослідити соціальні емоції, а також емоційне ставлення до моральних норм соціально депривованих дошкільників із ЗПР дозволяє *Методика «Сюжетні малюнки»* (модифікований варіант Р.Калініної). Стимульним матеріалом є картинки із зображенням позитивних і негативних вчинків однолітків. У картинках для дітей дошкільного віку зображені наступні полярні за своїми характеристиками моральні норми: доброта-жадібність; чуйність-байдужість; дружність-конфліктність; охайність-неохайність; ввічливість-неувага.

Методика передбачає індивідуальну форму проведення, якісний та кількісний аналіз отриманих результатів. Показниками методики визначені наступні: розуміння дитиною моральних норм (згідно О.Лук, моральні почуття є різновидом соціальних емоцій), словник моральних норм, адекватність емоційних реакцій дитини на моральні норми: позитивна емоційна реакція (посмішка, схвалення та ін.) на моральний вчинок і негативна емоційна реакція (осуд, обурення та ін.).

Опитувальник Н.Артюхіної, А.Щетиніної призначений для виявлення особливостей емоційного стану дитини, дозволяє визначити її емоційне благополуччя або неблагополуччя. Цей опитувальник може бути запропонований для заповнення вихователям, які працюють з дитиною і батькам або іншим дорослим, які добре знають цю дитину.

Опитувальний лист складається з 12 запитань закритого типу, які спрямовані на визначення загального емоційного стану дитини, адаптації до нових умов, проявів дитиною агресивних форм поведінки, адекватності емоційних проявів, особливостей спілкування з однолітками та дорослими,

індивідуальних емоційних особливостей (боязливість, надмірна обережність, примхливість, впертість, замкнутість, тривожність), особливостей ситуативної емоційної регуляції, особливостей вегетативних проявів емоцій.

Інтерпретація результатів опитування здійснювалась шляхом проведення якісно-кількісного аналізу.

Анкета-опитувальник О.Ізотової дозволяє розширити уявлення про особливості ситуативної та позаситуативної емоційної регуляції, а також переживань дошкільника із ЗПР. Анкета-опитувальник спрямована на виявлення уявлень дорослих про особливості емоційного розвитку дитини за наступними показниками: емоційний досвід дитини (наявність емоційного проживання конкретної події або ситуацій різного модального змісту); наявність у неї фактору емоційної напруги (вияв у повсякденній поведінці симптомів емоційної збудливості, емоційної загальмованості або ситуативної реактивності як негативних показників емоційного розвитку дитини); наявність знань і уявлень про почуття; емоційне поле дитини (комплекс особливостей емоційного реагування під час взаємодії з навколишньою дійсністю, людьми і самою собою); емоційний (модальний) стиль дитини (переважаючі емоційні стани, їх знак і модальність); експресивність (мімічна виразність) дитини; позиція дорослого по відношенню до дитини, особливості їх емоційної взаємодії, а також ступінь достовірності відповідей. Інтерпретація результатів анкетування передбачає проведення якісно-кількісного аналізу. Кількісний аналіз отриманих відповідей здійснюється шляхом визначення ступеню участі дорослого в емоційному розвитку дитини; особливостей відносин у системі «дорослий-дитина» на емоційному рівні.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, аналіз наукових джерел, свідчить, що для об'єктивного уявлення про емоційну сферу дітей необхідна інтеграція показників і діагностичних програм, розроблених на підґрунті різних науково-теоретичних підходів. Комплекс психодіагностичних методик для дослідження особливостей емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР, побудований з урахуванням принципу

компліментарності. Перш за все береться до уваги система діагностичних критеріїв, які використані у якості індикаторів емоційної сфери та її динаміки. Ці критерії базуються на онтогенетичних закономірностях розвитку емоційної сфери в нормі. Важливим у доборі батареї діагностичного інструментарію є вимоги надійності та валідності, а також застосування комплексного підходу. У ході дослідження використовується комплекс методик суб'єктивного та проєктивного підходів, що дозволяє вивчити компоненти емоційної сфери у дошкільному віці шляхом виконання діагностичних завдань як дітьми, так і оцінкою педагогів.

Окреслені підходи щодо діагностики стануть підґрунтям подальших досліджень із визначення особливостей емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР та розробленні психокорекційної методики.

Література:

1. Анохин П.К. Эмоции / П.К.Анохин // БМЭ. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – Т. 35 – С. 339 – 357.
2. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения / Г.М.Бреслав. – М: Педагогика, 1990. – 144 с.
3. Данилина Т.А., Зедгенидзе В.Я., Степина Н.М. В мире детских эмоций/ Т.А.Данилина, В.Я.Зедгенидзе, Н.М.Степина – М.: Айрис-пресс, 2004. – 160 с.
4. Изотова Е. И., Никифорова Е. В. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика / Е.И.Изотова, Е.В.Никифорова. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 288 с.
5. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П.Ильин. – 2-е изд. – СПб: Питер, 2013.– 783 с.
6. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О.Л. Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
7. Щетинина А.М. Восприятие и понимание дошкольниками эмоциональных состояний человека / А.М.Щетинина // Вопросы психологии. – 1984. – № 3. – С. 60-86.